

Розвиток психіки та свідомості

ПЛАН

1. Розвиток психіки на різних етапах еволюції тваринного світу.
2. Відмінності між психікою тварини і людини.
3. Поняття про свідомість. Структура свідомості. Свідоме та несвідоме.
4. Роль трудової діяльності у виникненні та розвитку свідомості.

Література:

1. Введение в психологию / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Академия, 1995. – С. 362– 372.
2. Загальна психологія / О.Скрипченко, Л.Волинська, З.Огороднійчук та інші. – К.: «А.П.Н.», 2001. – С. 86 – 107.
3. Немов Р.С. Психология. В 3 кн. Кн.1 – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 113 – 128.
4. Основи загальної психології / За ред. С.Д. Максименко. – Київ: НПУ Перспектива, 1998. – С. 33 – 45.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – С.77 – 90.

1. Розвиток психіки на різних етапах еволюції тваринного світу.

Характерною ознакою психічної реакції є чутливість організму до індиферентних подразників, які за певних умов (збіг їх з біологічно важливими подразниками) сигналізують про можливість або необхідність задоволення біологічних потреб організму.

Чутливість виникає на основі подразливості. Чутливість, вважає О. Леонт'єв, генетично є не що інше, як подразливість на впливи, що орієнтують організм у середовищі, виконуючи сигнальну функцію.

Подразливість властива органічній природі взагалі. Завдяки їй у рослинному світі відбуваються природжені реакції, які називають тропізмами. Тропізм — це автоматичні рухи в певному напрямі рослин і найпростіших організмів, що зумовлюються неоднаковістю фізико-хімічних процесів у симетричних частинах організму, які викликаються однобічними впливами подразників на організм. Теорію тропізмів щодо тварин розробив Ж. Леб. Проте ці реакції тварин не механічні, як вважав Ж. Леб, під впливом досвіду вони набирають пластичності та мінливості.

Відповідно до видів енергії, що діють на організми в умовах їх існування, розрізняють фототропізми, хемотропізми, геліот-ропізми, гальванотропізми та ін. Наприклад, соняшник рухається під впливом фото- та термотропізмів; у спрямованості проростання коріння та стебла, у поведінці хробаків і деяких комах, які зариваються в землю або повзуть до верхівок рослин, виявляється дія гео-, фото- або термотропізмів.

З виникненням під впливом умов життя нервової системи, основною властивістю якої є чутливість до впливів навколишнього середовища, виникло психічне відображення, яке щодалі ускладнювалось через ускладнення умов життя, що спричинилося до ускладнення будови організму.

Розрізняють такі основні стадії розвитку психіки тварин:

- елементарна сенсорна психіка;
- перцептивна психіка;
- інтелект.

Стадія елементарної сенсорної психіки. Характерна особливість цієї стадії розвитку психіки полягає в тому, що поведінка тварин зумовлюється дією на організм окремих властивостей предметів, в оточенні яких живуть тварини, — хімічних, світлових, температурних тощо.

Ця стадія властива переважно безхребетним і тим хребетним, що живуть у воді, земноводним і плазунам, у яких немає предметного сприймання. На цій стадії відбувається диференціація чутливості до світла, дотику, запахів, рухова чутливість, у результаті чого виникають і розвиваються аналізатори — дотиковий, зоровий, нюховий і слуховий.

зміни структури мозку. Розвинулося прямоходіння. Ці зміни сприяли більш швидкому задоволенню потреб людини і народженню нових, матеріальних, власне людських потреб.

Таким чином, праця зумовила розвиток людського суспільства, формування людських потреб та розвиток людської свідомості, яка вже не тільки відображає, але й перетворює світ. Це, у свою чергу, формувало потребу в спілкуванні та мовленні. Мова і свідомість невіддільні. Мова розширює межі свідомості. Отже, мовленнєве спілкування, як і праця, є важливим чинником розвитку свідомості та самосвідомості людей.

Прикладом може бути активність павука у відповідь на вібрацію комахи, що потрапила до павутиння: він рухається в напрямку до комахи, знаходить і поглинає її.

Специфіка психіки тут полягає у відображенні не предмета, що потрапив до павутиння (комахи), а його властивості вібрувати. Павук здійснюватиме аналогічну поведінку й відносно камертона, яким дотикаються до павутиння. Середовище на цій стадії відображається не цілісно, а як різноманітні біологічно нейтральні окремі властивості. Жаба помирає з голоду, будучи оточена живими, але нерухомими мухами, і водночас реагує на папірець, що коливається. Отже, простій, недиференційованій формі діяльності відповідає елементарний зміст психіки.

Стадія перцептивної психіки.

Для цієї стадії характерне відображення предметів як цілого, а не окремих їх властивостей, як це спостерігається на сенсорному етапі розвитку психіки. Наприклад, якщо ссавця відгородити від їжі, то він реагуватиме не тільки на предмет, куди спрямована його діяльність (на їжу), а й на умови, за яких ця діяльність відбувається, тобто намагатиметься подолати перешкоду. На сенсорному етапі такої реакції на умови, за яких відбувається життєдіяльність тварин, не буває.

Стадія перцептивної психіки властива ссавцям. Вона зумовлюється істотними анатомо-фізіологічними змінами в організмі: розвитком великих півкуль головного мозку, і особливо їх кори та дистантних аналізаторів (зорового, слухового), посиленням інтеграційної діяльності кори.

Умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль на рівні перцептивної психічної діяльності є підґрунтям для утворення уявлень. Тривалість збереження образів пам'яті збільшується з еволюцією хребетних тварин. Так, при одноразовому збудженні образна пам'ять діє: у щура — по 10-20 секунд, у собаки — до 10 хвилин, у мавпи — до 16-48 годин. Тривалість збереження образів пам'яті — цінна особливість перцептивного рівня розвитку психіки. Ця особливість є важливою передумовою виникнення інтелектуальної поведінки тварин.

На стадії перцептивної психіки відбуваються складні зміни у процесах розрізнення та узагальнення уявлень. Виникають диференціація та узагальнення образів предметів. Ці узагальнення — не сума окремих відчуттів, викликаних одночасною дією впливів, властивостей різних предметів, а їх єдність, своєрідна інтеграція, яка є підґрунтям для перенесення операції з однієї конкретної ситуації в іншу, об'єктивно схожу на неї, що істотно ускладнює поведінку тварин на цьому етапі психічного розвитку.

Успішність диференціації та узагальнення залежить не так від ступеня схожості, як від біологічної ролі того, що впливає на тварину.

Розвиток узагальнення на стадії перцептивної психіки пов'язаний з розвитком інтегративних зон кори великих півкуль головного мозку, які об'єднують рухи в цілісну операцію (рухові поля), відчуття — у цілісний образ (сенсорні поля).

Стадія інтелекту. Психіка більшості ссавців залишається на стадії перцептивної. Але у антропоїдів — людиноподібних мавп — відображувальна діяльність піднімається ще на один щабель свого розвитку. Цей вищий щабель називають стадією інтелекту, або «ручного мислення» (О. Леонт'єв). Як показали дослідження, мавпам, особливо шимпанзе, властива елементарна розумова діяльність, зачатки наочно-дійового мислення. Мавпи швидше, ніж інші тварини, навчаються та перенавчаються, виявляють більшу рухливість процесів збудження та гальмування.

І. Павлов зазначав, що аналітико-синтетична діяльність кори головного мозку собаки — це конкретне, елементарне мислення. Однак розумова діяльність, інтелект тварин — це зовсім не те, що розум людини. Між ними існують надзвичайно великі відмінності. Для стадії інтелекту характерним є розв'язання завдань. Мавпа (шимпанзе) в експериментальних умовах не могла безпосередньо дістати їжу (банан, помаранчу тощо). У клітці, де вона перебувала, лежала палиця, за допомогою якої можна було дістати їжу. Ставилось завдання: чи «здогадається» мавпа використати палицю, щоб оволодіти їжею. Спочатку шимпанзе пробує дістати їжу рукою, але зазнає невдачі. Невдача на деякий час відволікає мавпу від поживи. Вона, побачивши палицю, маніпулює нею. Якщо палиця та їжа потрапляють в одне поле зору, мавпа спрямовує палицю на їжу і оволодіває нею, підсуваючи її до себе. Такі дослідження проводилися в різних варіаціях. Мавпа успішно розв'язувала поставлені перед нею в експерименті завдання. Найскладнішим з них було двофазне завдання, яке полягало в тому, що їжу можна було дістати довгою палицею, але спочатку цю довгу палицю потрібно було дістати короткою, яка була в межах безпосередньої досяжності. Це завдання мавпа так само розв'язувала. Мавпи здатні об'єднувати в один акт дві дії послідовної операції, з яких перша є підготовчою для здійснення другої, вирішальної операції (двофазні завдання).

У життєдіяльності тварин легко помітити їх взаємні стосунки. Ці стосунки виявляються у своєрідних рухах, позах, акустичних сигналах. На різних етапах розвитку живих істот ці способи стосунків і взаємовпливів набирають різної складності. За їх допомогою тварини сигналізують про небезпеку, поживу, гнів, страх, передають ту чи іншу інформацію. Але ці різновиди стосунків, ця «мова» тварин мають інстинктивний характер, є виявленням емоційних станів. На відміну від людської мови «мова» тварин не є засобом трансляції індивідуального досвіду іншим тваринам. Інтелектуальна поведінка антропоїдів пов'язана з розвитком кори великих

4. Роль трудової діяльності у виникненні та розвитку свідомості.

Людина — це продукт суспільних відносин.

Біологічною передумовою суспільних відносин була зграя, в якій кожна особина відчувала себе захищеною, отримувала допомогу від інших. Чинником, який зумовив перетворення зграї в суспільство, виступила трудова діяльність, тобто така діяльність, яка провадиться людьми при спільному виготовленні й використанні знарядь.

Зміна умов життя, погіршення клімату зумовили зменшення можливостей задоволення первинних потреб. Предки людини вимушені були або вимерти, або якісно змінити свою поведінку, пристосуватись до нових умов, щоб вижити.

Людина знайшла вихід через здійснення спільних перед-трудова дій. Інстинктивне спілкування предків поступово змінювалося спілкуванням на основі «виробничої» діяльності. Спільна діяльність та взаємний обмін продуктами діяльності сприяли перетворенню зграї в суспільство.

Виникнення трудової діяльності впливало на розвиток суспільних відносин, які, у свою чергу, сприяли вдосконаленню трудової діяльності. В ході виконання останньої розвивався вищий рівень розвитку психіки людини — свідомість, для якої є характерним виділення об'єктивних стійких властивостей предметної діяльності та перетворення навколишнього середовища.

Поступово знаряддя праці, які виготовляють люди, ускладнюються і спеціалізуються, за ними закріплюються постійні операції. Саме через це виникають якісні відмінності середовища людини і тварини, яка не живе у світі постійних речей.

Створені людьми знаряддя виступають матеріальними носіями операцій, дій і діяльності попередніх поколінь. Через знаряддя одне покоління передає свій досвід іншому у вигляді операцій, дій, діяльності. З ускладненням знарядь їх виготовлення відбувається через розділення операцій багатьма членами суспільства одночасно. Діяльність поступово стає усвідомлюваною, осмисленою, оскільки кінцева мета — задоволення потреби в їжі — стає дедалі більше віддаленою, і досягнути це може лише людина з розвиненим логічним мисленням.

Таким чином, змінюючи природу, людина змінює передовсім себе.

Під впливом праці закріплюється нова функція руки: вона розвивається одночасно і як хватальне знаряддя, і як орган пізнання об'єктивної дійсності, перетворюючись у спеціалізований орган активного обстеження (дотику), який дає знання про суттєві властивості предметів матеріального світу. Тобто рука є не лише органом праці, а й її продуктом.

Внаслідок спеціалізації руки як органа праці сформувалось її представництво в головному мозку, що спричинило збільшення маси та

Усвідомлення — це той рівень, на якому інформація перетворюється на знання, стає чіткою й зрозумілою, доказовою. Саме тут образи чуттєвого сприйняття й уявлення переводяться в логічні конструкції, стають поняттями, судженнями, умовиводами.

Підсвідомість відіграє роль своєрідного резервуару свідомості. Це та підводна частина "айсберга", яка є передумовою свідомості й має соціокультурну природу. Саме в ній міститься незапитувана інформація свого і чужого досвіду, закладені можливості різних комбінацій цієї інформації. Водночас підсвідомість є й основою репродуктивної (повторної) діяльності людини, адже людська діяльність можлива лише за умови, що максимальна кількість складових цієї діяльності здійснюється неусвідомлено, проходячи лише один раз через контроль свідомості й закріплюючись у певних стереотипах.

Але підсвідомість не є лише системою забезпечення діяльності свідомості, у ній завжди було і є те, що не проходить через свідомість, те, з чим пов'язане існування непізнаних явищ психіки, яких і на нинішньому етапі розвитку наукових знань досить багато.

Надсвідомість утворює той рівень, де відбувається синтез свідомого і підсвідомого, де закладаються основи творчої, а не репродуктивної діяльності. Інтуїція, про яку багато написано як у спеціальній, так і в художній літературі, про наявність якої ми часто говоримо у повсякденному житті як про якесь «осаяння», не виникає на порожньому місці. Потрібні значні зусилля, своєрідний «інкубаційний період» для раптового розв'язання тієї проблемної ситуації, яка тривалий час була предметом ретельного розгляду. Для інтуїції характерні безпосередність, несподіваність, неусвідомленість шляхів одержання нових знань, про що добре відомо з історії науки.

Несвідоме – сукупність психічних явищ, станів та дій, які не представлені у свідомості людини, беззвітних і таких, що не піддаються контролю. В структуру несвідомого входить широке коло явищ: субсенсорні (підпорогові) відчуття та сприйняття: інтероцептивні відчуття, які не усвідомлюються в нормі, коли людина здорова і починають усвідомлюватися тільки при порушенні стану здоров'я; автоматизми та навички, які виробляються протягом життя (наприклад, автоматизм мовлення, ходи, навички письма, праці); імпульсивні дії; інформація, яка накопичується протягом всього життя і зберігається в пам'яті (форми несвідомої обробки інформації, зокрема, інтуїція); установка, як цілісний стан людини, що виражає динамічну направленість особистості на активність в якому-небудь виді діяльності, стійку орієнтацію по відношенню до певних об'єктів; психічні явища, які виникають уві сні.

півкуль головного мозку, особливо чоловічих долей та прифронтальних їх зон. Якщо у мавпи знищити частину цих зон, то розв'язування ними двофазних завдань стає неможливим.

Стадія інтелекту, що властива вищим ссавцям і досягла найвищого рівня розвитку у людиноподібних мавп, є передісторією виникнення та розвитку людської свідомості.

В залежності від рівня розвитку нервової системи і психічної діяльності розрізняють *три форми поведінки тварин*.

Інстинкти (від лат. *instinctus* — спонука) — це акти взаємодії організму із середовищем, механізмом яких є система безумовних рефлексів. Інстинктивна діяльність часто охоплює і механізми тропізмів. Наукове пояснення походження інстинктів дав Ч. Дарвін (1809-1882), довівши, що будова поведінки тварин становить собою органічну єдність і стає результатом природного добору, тих змін у фізичній організації та поведінці, які були викликані зовнішніми умовами й закріпилися в організмі в результаті доцільності їх для життєдіяльності організмів. Розрізняють інстинкти живлення, розмноження, самозбереження та інші форми родового або видового пристосування до навколишнього середовища.

Інстинктивні форми поведінки — це великої сили спонука для організму. Залежно від умов життя і стану організму виникають, чергуючись, ті чи інші акти поведінки, розмноження, захисту, акти, пов'язані з живленням, тощо. В індивідуальному пристосуванні тварин до умов життя інстинкти здаються осмисленими діями, проте якщо порушити якийсь ланцюг в інстинктивній дії, тварини все одно продовжують здійснювати наступні акти в ланцюгу інстинктивної дії, хоча успіху ця дія не забезпечує. Так, квочка продовжуватиме сидіти на покладах, навіть якщо забрати з-під неї яйця, а бджола, почавши заліплювати наповнені медом щільники, продовжуватиме це робити й тоді, коли випустити із щільників мед. Отже, інстинктивні дії — це неусвідомлювані, механічні дії.

Інстинктивні дії в індивідуальному житті тварин можуть змінюватися. Наприклад, можна домогтися «мирного» співіснування лисиці та курки, кішки та миші. Проте така індивідуальна зміна інстинкту спадково не передається.

Навички – придбані в індивідуальному досвіді форми поведінки, які забезпечують диференційоване пристосування тварини до мінливих умов середовища. За своїх механізмів навички є складними умовними рефлексами і здійснюються з допомогою вищої нервової діяльності.

Інтелектуальна поведінка. Її основу становить відображення складних відношень між окремими предметами.

Інтелектуальна поведінка тварин характеризується такими основними ознаками:

- після багаторазових „спроб і помилок” знаходять рішення;

- якщо повторити дослід, знайдена операція, не дивлячись на те, що вона була виконана тільки один раз, буде відтворюватися відносно легко;
- тварини легко застосовують знайдене рішення в дещо видозмінених умовах;
- розв'язують „двофазні завдання”.

Але у нестандартних ситуаціях яскраво проявляються обмеження інтелектуальної поведінки. Інтелектуальні дії тварин, на відміну від людських, не витікають із знань об'єктивних законів, не усвідомлюються, не витікають із знань об'єктивних законів, не усвідомлюються, не передаються «людськими» способами (через мову, знаряддя праці). Інтелектуальні дії тварин відбуваються у вигляді коректного практичного мислення в процесі орієнтованого маніпулювання.

2. Відмінності між психікою тварин і людини.

1. Тварина може діяти тільки в межах наочної ситуації, абстрагуватися від неї не може.

Поведінка людини характеризується здатністю відволікатися від даної конкретної ситуації, передбачити наслідки, які можуть виникнути у зв'язку з цією ситуацією. Людина здатна діяти свідомо.

2. Тварина створює знаряддя в наочно-дійовій ситуації, використовує його, але не зберігає.

Людина створює знаряддя, використовує за призначенням, зберігає на майбутнє.

3. Відмінність у мисленні. І тварина, і людина володіють потенційною здатністю до розв'язку елементарних практичних завдань у наочно-дійовому плані. Але вже на наступних стадіях розвитку інтелекту – в наочно-образному і словесно-логічному мисленні – між ними виявляються відмінності. Тільки вищі тварини, напевно, можуть оперувати образами, причому це залишається дискусійним. Що ж стосується словесно-логічного мислення, то у тварин немає ні найменших ознак цього типу інтелекту, оскільки ні логіка, ні значення слів їм не доступні.

4. Складним є питання про порівняння прояву почуттів. Первинні емоції є і у тварин, і у людини. Разом з тим у людини є вищі почуття. Вони на відміну від елементарних емоцій виховуються і змінюються під впливом соціальних умов.

5. Відмінність в умовах розвитку. Розвиток психіки в тваринному світі підкорений біологічним законам, а розвиток психіки людини обумовлюється суспільно-історичними умовами. І людині, і тварині притаманні інстинктивні реакції на подразники, здатність набувати досвід в життєвих ситуаціях. Проте засвоювати суспільний досвід, який розвиває психіку, здатна тільки людина.

3. Поняття про свідомість. Структура свідомості. Свідоме та несвідоме.

Свідомість - це вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності.

Структура свідомості:

- *Знання про природу та суспільство, а також про внутрішній світ людини.* Цей досвід передається від людини до людини і не успадковується. Рівень свідомості знаходиться в прямій залежності від рівня та сукупності засвоєних знань і особистого досвіду людини. Знання, що входять до свідомості особистості, здобуваються людиною в процесі навчання і виховання, завдяки таким психічним процесам, як відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, уява.

- *Відокремлення себе в предметному світі як суб'єкта пізнання,* тобто ми маємо розрізнення суб'єкта “Я” і об'єкта “не Я”, протиставлення людиною себе як особистості об'єктивному світу. Характерним у цьому відношенні є самопізнання, що стало основою для самосвідомості.

- *Емоційні переживання.* Життєдіяльність людини супроводжує світ емоцій і почуттів, що свідчить про те, що людина *ставиться певним чином* до того, що вона відображує. В свідомості людини представлені емоційні оцінки міжособистісних відносин та всієї системи складних об'єктивних відносин, до яких залучена людина в суспільстві.

- *Цілеспрямованість, планування власної діяльності й поведінки, передбачення її результатів.* У функції свідомості входить формування цілей діяльності. Ця сторона свідомості виявляється у виборі мотивів дій, прийнятті вольових рішень, самоконтролі і коригуванні особистістю власних дій, їх перебудові, а також визначенні стратегій і тактик особистих дій відповідно до обставин.

У структурі свідомості особливе місце займають свідоме і несвідоме. Питання про їх співвідношення завжди хвилювало людину і людство, тому що від відповіді на нього залежить саме розуміння того, що людина може зробити цілеспрямовано, і те, чого людина не може зробити або робить це не по-людському, як і будь-яка інша жива істота.

Відомий вчений З. Фрейд, заслуга якого в пізнанні несвідомого і спробі створити вчення про нього надзвичайно велика, слушно порівнював мозок людини з айсбергом, менша частина якого, що здіймається над поверхнею води, — сфера свідомого, а більша частина, що перебуває під водою, — несвідоме (це співвідношення становить 1:10). Тому інформація, яку сприймає наша свідомість, — це лише вузький струмок порівняно з тим океаном, який омиває наше буття. За одиницю часу, протягом якої наша свідомість сприймає, наприклад, 1 біт інформації, несвідомо психічний рівень сприймає 10 000 000 таких умовних бітів.